

6. İläsova N.A. *Etnotanymdyq mätunderdiñ lingvokommunikativtik ereкselikteri // Qarağandy universitetiniñ Habarşysy. Filologia seriasy. № 4.(76)/2014. 10-16 b.- ğylymi maqala*
7. Piraliyeva G. *Körkem prozadaғы psihologizmiñ keibir мәseleleri (tüis köru, beiverbaldy iшarattar, zattyq älem).-Almaty. Alaş, 2003.-328 b.- Monografia.*
8. Myrzabekten S. *Qazaq tiliniñ aitylym sözdiğı. – Almaty: «Sözdik-Slovär», 2001.-320 b.-kitap*
9. Teplov B.M. *Psihologia. UCHPEDGİZ, Moskva, 1953.-121 s.- kniga*
10. Syzdyq R. *2000 Qazaq tiliniñ anyqtaғыsy (emle, tynys belgileri, söz sazy) Astana: Elorda, 2000.-532 b.- kitap*

МРНТИ 16.00.00

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.11>

Әміржанова Н.¹

*¹ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан*

ҚАЗАҚ ГРАММАТОЛОГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮСІНІКТЕРІ МЕН ПАРАМЕТРЛЕРІ

Аңдатпа

Грамматология – дәстүрлі тіл білімі саласы, ол әліпби әріптері мен сөйлеу дыбыстары арасындағы қатынасты белгілейді және зерттейді. Грамматология тіл білімінің саласы ретінде ертеректе пайда болған. Тіл білімімен қатар философиялық, мәні бар ерекше танымдық пән ретінде қарастырылады. Грамматологияға жазу мәдениетімен байланысты қарастырылады. Яғни жазу мен мәдениет тарихындағы қоғамды тануды қарастыратын ілім. Осымен байланысты мақалада грамматология саласына қатысты іргелі ұғымдар мен түсініктер, грамматологияға қатысты тілтанымдық терминдер сараланады. Графикалық лингвистика саласында қолданылатын көптеген терминдер түрлі семантикалық мазмұнға ие. Бұл лингвистикалық мектептің дәстүрін ұстануға байланысты. Осыған байланысты мақалада грамматологияға қатысты, графема, графика, орфография сияқты іргелі білімдер жүйесі өзара арақатынасы мен айырмашылықтары сараланады. Графика мен орфография салалары грамматологияның негізгі тілтанымдық аспектімен байланысты қарастырылатын ішкі бөкешектері. Себебі олар жазу мәселесіне тікелей қатысты. Бірақ екеуінің зерттеу нысаны да, қарастыратын объектілерінде де ерекшеліктер жоқ емес. Дегенмен, олар бірінсіз бірі болмайтын, ажырамас өзара тәуелді категориялар. Графика – жазудың таңбалану жүйесін реттейтін болса, орфография таңбаланған жазудың тұрақты қалпын қарастырады.

Түйін сөздер: грамматология, орфография, графема, графемика, фонема, фонология, жазу

Amirzhanova N.¹

*¹Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Kazakhstan, Almaty*

BASIC CONCEPTS AND PARAMETERS OF KAZAKH GRAMMATOLOGY

Abstract

Grammar is traditionally a field of linguistics that establishes and studies the relationship between the letters of the alphabet and the sounds of speech. Grammar as a branch of linguistics appeared long ago, almost simultaneously with linguistics. Along with language education, it is considered as a philosophical, special cognitive discipline that has significance. The study of grammar is related to the culture of writing words. That is, the doctrine that provides for the recognition of society in the history of writing and culture. In this regard, the article analyzes the fundamental concepts related to the field of grammar, language terms related to grammar. Many terms used in the field of graphic linguistics have different semantic content. This depends on the traditions of the linguistic school. In this regard, the article analyzes the relationship and differences between the system of fundamental knowledge as grapheme, graphics and spelling. Internal components like graphics and spelling are considered with the main language

aspect of grammatology. Because they are directly related to the problem of writing. They are inseparable, interdependent categories that cannot be one another. If the graphics regulate the spelling marking system, the spelling provides for the permanent position of the marked spelling.

Keywords: grammatology, spelling, grapheme, phoneme, phonology, writing

Амиржанова Н.¹

¹ *Институт языкознания им. Байтурсынова,
Алматы, Казахстан*

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ И ПАРАМЕТРЫ КАЗАХСКОЙ ГРАММАТОЛОГИИ

Аннотация

Грамматология – традиционно-область языкознания, которая устанавливает и изучает соотношения между буквами алфавита и звуками речи. Грамматология как отрасль языкознания появилась достаточно давно, практически одновременно с языкознанием. Наряду с языковым образованием рассматривается как философская, особая познавательная дисциплина, имеющая значение. Изучение грамматологии связано с культурой написания слов. То есть учение, предусматривающее признание общества в истории письменности и культуры. В связи с этим в статье анализируются фундаментальные понятия относящиеся к области грамматологии, языковые термины касающиеся грамматологии. Многие термины, используемые в области графической лингвистики, имеют различное семантическое содержание. Это зависит от традиций лингвистической школы. В связи с этим в статье анализируются взаимосвязь и различия системы фундаментальных знаний как графема, графика и орфография. Внутренние компоненты как графика и орфография рассматривается с основным языковым аспектом грамматологии. Потому что они непосредственно относятся к проблеме написания. Они являются неотъемлемыми взаимозависимыми категориями, которые не могут быть друг друга. Если графика регламентирует систему маркировки написания, орфография предусматривает постоянное положение маркированной правописаний.

Ключевые слова: грамматология, орфография, графема, графемика, фонема, фонология, письменность

Кіріспе. Қазіргі таңда қазақ орфографиясы нормасындағы динамизм жазу тәжірибесіндегі (практикасында) қарама-қайшылықтардың шешімін тауып, бір ретке келтіру мәселесін күн тәртібіне қойылып отыр. Бұл жайт – қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай қоғамдағы қызметіне қатысты шешімін табуы тиіс қазақ тілтанымның өзекті мәселелерінің бірі. Бүгінгі таңдағы қазақ тілінің мәдени-элеуметтік, ұлттұтастырушылық және бірегейлендірушілік мәніне орай қазіргі қазақ жазуының қоғам дамуының талаптарына, заманауи лайықты болуы жалпы қазақстандықтар үшін маңызды елдік, мемлекеттік деңгейдегі проблемаға айналды. Тәуелсіз ел ретінде халықаралық қатынас субъектісі болып отырған Қазақстанның ұлттық әліпбиінің жаңа жобасын талқылау барысында тілтанымшы (лингвист) ғалымдар мен белгілі элеуметтанушы ғалымдар, саясаткерлер Қазақстанның Елбасына, Үкімет басшылығына әліпбиге өзгертулер енгізіп, жаңа сападағы ұлттық жазуды қалыптастыру мен жетілдіру туралы қоғамдық пікір қозғап, БАҚ арқылы өз ұсыныстарын жария етіп отырғаны белгілі. Осымен байланысты қазақ грамматологиясының негізгі ұғымдары мен категорияларын қайта қарастырып, негізгі параметрлерін айқындау қазіргі тілдік реформа барысында аса өзекті мәселеге айналды.

Әдістеме. Мақалада ғылыми зерттеуде қолданылатын әдістер, әсіресе объектіні танып-білу үшін өзара байланысты үш түрлі әрекет іске асырылды. Олар а) қажетті материалдар, фактілер жинау, ә) жиналған материалдарды, фактілерді сұрыптап, талдау, б) фактілер негізінде теориялық тұжырымдар, болжамдар жасауалдау, саралау, жүйелеу әдістері қолданылды. Сонымен қатар **сипаттама немесе** синхрондық әдістері зерттеліп отырған объектінің мағынасы мен нысанын қарастыруда қолданылды.

Нәтижелер және талқылау. Грамматология ілімі жазба тілдің барлық параметрлерін қарастыратын сала. Бірақ жалпы тілтану ғылымында грамматология терминінің зерттеу объектісіне байланысты ғалымдардың көзқарасы әртүрлі. А.М. Кондратовтың ойынша грамматология – жазу туралы ғылым, оның құрамына жазудың тарихы, теориясы мен психологиясы, қолжазба, палеография

мен эпиграфикасы және және басқа да білім салалары және бұрыннан жеке, бір-бірінен алшақ ғылыми пәндер кіреді деп көрсетеді [1, 68 б.]. Ал Д.А. Волков грамматологияның тікелей нысаны жазба тіл болуы тиіс деп есептейді. Грамматология семиотикалық пәндер аясында қарастырылады және жалпы немесе жеке семиотикалық және филологиялық деп екі түрге бөлінеді деп көрсетеді [2, 33 б.].

Графикалық лингвистиканың негізгі объектілері мен нысандарын зерттеген Т.Амирова тіл біліміндегі жалпы грамматология мәселесі дербес семиотикалық жүйе ретінде жазудың дамуын, оның дыбыстық тілмен байланысын және басқа да таңбалы жүйелермен қатар қызмет ету аясын зерттейді, ал жеке грамматология жазбаша тіл жүйесінің пайда болуының әртүрлі кезеңдеріндегі жазылу принциптерін, яғни жазудың жалпы нормативтерін құрудың тарихи реттілігін, жаңадан пайда болған қаріптердің тұрпаты мен жүйесін жинақтау мәселесін, жазу жүйесінің техникалық құрал арқылы көрінісін зерттейді деп көрсетеді [3]. Ал қолданбалы грамматологияның міндеттеріне 1) лингвистикалық дешифровка; 2) оқу мен жазуға үйрету; 3) жазудың орфографиялық нормасын құру және реформалау; 4) жаңа жазудың жүйесін құру [3, 54 б.] деп көрсетеді. Т.Амирова «Грамматология» терминін «Графикалық лингвистика» терминімен атау керек деп көрсете отырып, Графикалық лингвистика жазба тіл мен дыбыстық тілдің арақатынасын зерттейтін сала деп көрсетеді.

Грамматология немесе графикалық лингвистика жалпылама алғанда жазу ғылымын зерттейтін сала ретінде танылады. Кейбір ғалымдар грамматология терминін «лингвистика» терминімен үндес «графистика» терминімен атауды ұсынады [4, 424 б.]. Көріп отырғанымыздай, зерттеушілер арасындағы пікір алшақтық, көзқарас айырмашылықтар грамматологияның негізгі құзыреттілігін белгілеу мәселелерінің басым бөлігіне, ішкі бөлінуіне, ұғымдық аппаратты және терминологиясына тікелей қатысты болып табылады. Әйтсе де қазіргі тілтану ғылымында арнайы жазба тілді зерттеумен айналысатын ғылыми пәннің қажеттілігі нақты түрде мойындалып, қазақ тіл білімінде жазба тілдің құрылымы мен оның жүйелілік сипатын қарастыратын саланың бар екені жазу реформасы барысында анық байқалып отыр.

Сонымен грамматология кез келген жазу типтері мен түрлерін қарастыратын сала. Грамматология жазба тілдің ең шағын бөлшектерінен бастап ірі категорияларында қарастыратын сала.

Грамматология терминін 1950-жылдары Дж. Гелб жазудың әлеуметтік сипатына байланысты ұсынған болатын. Дж. Гельб жазу тек графикалық тұрпат қана емес, ол тілдің дыбыстық қатынасымен тең түспейтін, бірақ өзара байланыста жүретін бүтін бір бөлшек деп көрсете отырып, грамматология осы екі қатынастың негізінде пайда болатын жазба тілді қарастыратын сала деп, грамматологияның зерттеу ауқымы мен зерттеу салаларын көрсетеді. Ол грамматологияның негізгі салалары деп субграфемика, параграфемика, графемиканы атайды [3, 34 б.].

Грамматологияның субграфемика саласы әртүрлі мәдениетке тән жазуды және оның тарихи қалыптасуын қарастырылса, параграфемика бейвербалды таңбаларды және мәтіндегі графикалық амалдардың берілуін қарастырады. Параграфемика мәтінді түсінуге және оны тез қабылдау үшін аса қажет. Ал графемика саласы дыбыстық-әріптік жазуға тікелей қатысты. Себебі дыбыстық әріптік жазу – тіл дыбыстарын, фонемаларды әріппен таңбалайтын жазу жүйесі. Дыбыстық әріптік жазуды кейде «әріптік жазу» деп те атайды. Дыбыстық әріптік жазу вокалды және консонантты деп бөлінеді. Вокалды жазуда мағыналық жүкті дауысты дыбыстар, ал консонантты жазуда дауыссыз дыбыстар атқарады. Қазақ тілі – вокалды жазуға жатады.

Қазіргі тілдік реформа барысында Дж.Гелбдің грамматологияға қатысты салаларының ішінде ерекше зерттеуді қажет ететін сала графемика болып табылады.

Графемика – жазбаша тілдің графикалық конститутивті элементтерін, олардың міндеттері мен негізгі ерекшеліктерін және жүйелілік сипаттарын қарастырады. Графемика ең алдымен графикалық элементтердің функционалдық қасиеттерін зерттеумен айналысады. Дәл лингвистикалық релеванттық мәндерді беру арқылы оларды лингвистикалық бірлік ретінде тануға болады. Сондықтан графемалық анализдің негізгі міндеті болып графемалардың репрезентативтік бөлшектерін, вариациялық шектерін, графемалар арасындағы жүйелік байланыс пен графемалық жүйе элементтерінің функционалды сәйкестендірілуін айқындау болып табылады.

Графемика жазбаша тіл мен дыбыстық тілдің ең шағын бөлшектерінен бастап қарастырады. Графемика графика және орфография, графема мен фонема, дыбыс – әріп – фонема – графема арақатынасын қарастыратын функционалды сала.

Графемикалық анализ тіл біліміндегі фонология ілімімен байланысты қарастырылады. Графемикалық анализде графеманың тұрпаты мен мазмұнын білумен қатар, оның бірімділік не көпмәнділік сипатын айқындау маңызды.

Графикалық лингвистика саласында қолданылатын көптеген терминдер түрлі семантикалық мазмұнға ие. Бұл лингвистикалық мектептің дәстүрін ұстануға байланысты. Мысалы, бірқатар еуропалық лингвистер Л.Ельмслев [5, 9-16 бб.] «графика» («фонематика» терминінің аналогы) термині дұрыс дес, А.Макинтош екі терминді енгізді: олар «графемика» және «графология». Графологияның мәні «графемика» терминінен гөрі кеңірек (сондай-ақ «фонология» терминінің тұжырымдасы «фонемика» терминіне қарағанда кең), бұл графеманың жазбаша тілді білдіру жоспарының жалғыз функционалды бірлігі емес екенін көрсетеді [6, 98-99 бб.] Американдық зерттеушілердің бірқатары, мысалы, Р.П. Стоквелл, Э.П. Хэмп, Р.А. Холл, Дж. Келли («фонемика» терминіне ұқсас) «графемика» терминін қолданысқа енгізуді ұсынды [7].

Графемика синхронды және диахронды тұрғыда қарастырылады. Синхронды зерттеу барысында графикалық элементтердің жиынтығы мен графикалық элементтердің өзара арақатынас жүйесі, сонымен қатар олардың дыбыстық тілмен сәйкестігі анықталады. Диахронды тұрғыдан зерттеу деген графема жүйесінің қалыптасу тарихы және тілдің дамуы нәтижесінде пайда болатын өзгерістер, бөгде графикалық нормалардың, дәстүрдің әсері немесе лексика бірліктерінде этимологиялық форманы сақтауға деген ұмтылыс және т.б.

Шынында да, жазбаша және дыбыстық тілдің субстанциялық негізі әртүрлі, ал графикалық және дыбыстық бірліктердің комбинаторикасы түрлі жүйелілік заңдылықтарға байланысты. Графикалық элементтер және олардың дәйектілігі мен тіркесімдігі жазбаша тілдің негізі. Ал ауызша тілдегі код жазба тілге ауысқанда графикалық элементтер арқылы жүзеге асады.

Қорыта айтқанда, графемика саласы ауызша және жазба тілдің кодификациялық жүйесі арасындағы арақатынасты, сол арқылы графика мен графеманы, графема мен фонеманы, фонема мен дыбысты қарастыратын сала.

Графика. Лингвистика теориясында графика термині мен оның қызметіне байланысты пікірлердің ортақтығын байқауға болады, бірақ бұл терминге берілген анықтама лингвистикалық тұрғыдан әртүрлі құрылымдарға ие. Кейбір зерттеушілер графика дыбыстық тілдің әртүрлі репрезентативтік бөлшектерін таңбалық жүйе арқылы ұсыну ережелерінің жүйесі деп көрсетеді. Л.Р.Зиндер: «графика – бұл белгілі бір тілдегі фонемалардың бейнесі, тұрпаты мен олардың тіркесімділік жүйесі» дейді [8,108 б.]. Ал Т.М.Николаева графикаға өзіндік сипаттама береді. Ол графиканы «дыбыстық сферамен тікелей үйлеспейтін тілдік сала» ретінде анықтап, оны «графемалар жиынтығы» деп көрсетеді [9]. Ю.Вахек графика тек техникалық құрал, ауызша тілді жазбаша кодтағын таңбалар тізбегі» дейді [10]

Графика грамматологияның негізгі бөлімі ретінде әліпби теориясымен тығыз байланысты. Әліпби теориясы, өз кезегінде, оның құрылу тарихын, типологиясын және саналы түрде қайта құрылуын, мысалы, оптикалық, эстетикалық, технологиялық, экономикалық және басқа көзқарастардан оның элементтерінің құрамын, сыртқы түрін, сапаларын зерттеуді көздейді. Дәстүрлі нормативті графика ауызша сөйлеуді жазу және жазбаша түрде «аудару» ережелерін белгілейді, осылайша жазбаша және ауызша-дыбыстық сөйлеудің ауызша байланысында функционалды негіздер бекітіледі. осыған байланысты грамматолог ғалымдар графиканың мынадай талаптарын көрсетеді.

1) әрбір әріп дыбысты білдіруі керек, яғни дыбысты білдірмейтін әріп болмауы керек;

2) әрбір әріп қатары екі немесе одан да көп дыбыстардың тіркесімін емес, тек бір дыбысты көрсетуі керек;

3) әрбір әріп оны қолданудың барлық жағдайында әр қилы емес, бірдей дыбысты білдіруі керек.

Графика жазба тілінде қолданылатын әріптердің дыбыстық «мағынасын» зерттейді. Осыған байланысты әліпбидегі әріптер жазбаша тілдің функционалды бірліктерін құруға және ажыратуға қызмет етеді, бірақ оның функционалды салмағын сипаттамайды. Әліпбиді қолдану ережелері маңызды, ол өз кезегінде әліпбидің өзімен де, дыбыстық тілдің сапалы түрде әлеуметтік-функционалды бөлінуімен де байланысты болады.

Жаңа графикалық жүйені жасау не құру үшін немесе әліпбидегі таңбаларды басқа бір дыбыстық тілдің жаңа жүйесіне бейімдеуде әліпбидің белгілі бір таңбаларын таңдау керек етеді. Белгілі бір графикалық элементтерді, графикалық жүйенің нысаны мен түрін, оның дыбыстық тіл жүйесімен байланысу принциптері мен негіздерін таңдау әр уақытта графиканың құрылымдық және жүйелік қасиеттерін, сонымен қатар белгілі бір дыбыстың тілдік, жүйелік ерекшеліктерін, сонымен қатар

эртүрлі экстралингвистикалық жайттарды ескере отырып жүргізіледі (мәдени-лингвистикалық байланыстар т.б.).

Әріп ескінінің өзгертілген моделі объектінің қасиеттерін барынша дәл көрсете білуі шарт. Себебі графика дыбыстық тілдің функционалды артикуляциялық бірліктерін беру үшін жазба жүйесінің нақты мүмкіндіктерін дұрыс таңдалуын керек етеді. Бұл жаңа графикалық жүйенің табиғатын да, жазбаша тілдің қоғамдағы ауызша қарым-қатынасты дамыту тұрғысындағы жаңа міндеттерін де көрсетеді.

Әліпбидің кез келген құрылымы және графикалық жүйенің қалыптасуы инвариантты бірліктерді сонымен қатар әліпби белгілерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарының қасиеттерін анықтауға бағытталған модельдеу операцияларын қамтиды. Әліпбиді бекіту немесе бейімдеу кезінде, сондай-ақ ауызша қарым-қатынастың эволюциясы процесінде әрбір мағына ажырататын тілдің бөлшектің әліпбиде әріп ретінде тұруы маңызды. Себебі графика арқылы тіл эволюциясы көрініс табады.

Графикалық жүйені құруда төмендегі талаптар негізге алынады:

1) әріптерді жаңа графикаға сәйкес фонетикалық интерпретациялау және диакритикалық таңбаларды енгізу;

2) әліпбиді өзгерту, белгілі бір әріптерді қосу немесе алып тастау;

3) жаңадан түзілген әліпби үшін жаңа әріптер енгізу;

4) жазба тілдің заңдылықтарына сәйкес негізгі таңбаларды өзгерту.

Графема. Грамматология іліміндегі графемика саласының ең кіші бөлшегі – графема. Графема фонеманың жазба сөздегі өкілі. Графема фонема тәрізді дерексіз бірлік, бірақ ол нақты әріп арқылы көрініс табады. Графема фонема мен әріптің арасындағы күрделі қатынас. Яғни графема дыбыстық тілдің әрі қарай бөлшектенбейтін ең кішкене тұлғасы фонема мен жазба тілдің әрі қарай бөлшектенбейтін ең кішкене тұлғасы әріптің арасындағы қатынастың жиынтығы болып табылады. Профессор Н.Уәли «графема дегеніміз таңбаланушы (фонема) мен таңбалаушының (әріптің) бірлігі» деп көрсетеді [11, 68 б.].

Қазақ жазуында графеманың мынадай үш түрлі типі бар:

- бір графема – бір фонеманы белгілейді;

- бір графема бірнеше фонеманы белгілейді. Ал бұлардың тұрақты және факультативті түрлері болады;

- бірнеше әріп бір фонеманы белгілейді, бұлардың да тұрақты және факультативті түрлері болады [11].

Білгілі бір ұлт тілінің графикалық жүйесі жазудың ұлттық кезеңінде негізгі дыбыстарды (фонемаларды) белгілеуді арқау етеді. Негізгі дыбыстарды таңбалайтын графема арқылы жазу қалыптасады, сөйтіп жазудың да өзіндік жүйелі түрдегі таңбалану ерекшеліктері болады. Қазақ жазуы, кейбір жағдайлардағы ауытқуларды еске алмағанда, төте жазудан бастап негізінен басты дыбыстарды (фонемалардың негізгі дыбыстық түрлерін) белгілеу бағытын қағидат етіп ұстанады.

Тілдің графикалық жүйесі белгілі бір қатынаста анықталатын және біртұтас жүйені құрайтын, тілдің фонологиялық жүйесімен байланысты графикалық бірліктердің жиынтығы деп түсініледі.

Графикалық жүйенің бірліктері құрылымдық-функционалдық белгілері бойынша қызметтік жағынан алғанда екі негізгі топқа бөлінеді: а) графемалар, яғни фонемалық референттері бар графикалық бірліктер; ә) графикалық символ: екпін, тыныс белгілері, дефис, апостраф, пробел, абзац. Бұл дегеніміз әрбір таңба «тұрпат межесін» және «мазмұн межесін» сипаттайтын екіжақты бірлік екендігін көрсетеді.

Жазба таңбаның «тұрпаты» немесе оның «мазмұны» — бұл физикалық субстанция, мұның көмегімен таңбаның көріну репрезентациясы жүзеге асады. Жазба таңбаның «мазмұны» және «тұрпаты» белгілі бір ұғым, идея, сан, сөз, буын немесе жеке дыбысқа байланысты бір нәрсеге қатысты болады. Бұл таңбаның мазмұндық және тұрпаттық жағы – әріп дегенді білдіреді. Басқаша айтқанда, фонема – таңбаланушы да, әріп – таңбалаушы, демек, фонема мен әріптің бірлігі жазу теориясында графема деп ұғынылады.

«Графема» терминін Бодуэн де Куртенэ 1912 жылы «Об отношении русского письма к русскому языку» атты еңбегінде алғаш қолданған болатын. Осыдан кейін «графема» терминіне қатысты ғалымдардың пікірлері де біржақты емес. Мысалы, Л.В. Щерба, Б.И. Осипов т.б. ғалымдар графема және әріп түсініктері бір-бірімен тең дәрежеде деп көрсетсе, екінші топ ғалымдар графема әріптің төрт түрлі көрінісі (бас, кіші, курсив, жартылай қою) және графемаларға барлық графикалық таңбалар: әріп, тыныс белгілері, пробел т.б. жатады деп пайымдайды. Сонымен қатар, графема –

фонемаларды таңба арқылы белгілеудің ең кіші бірлігі, әріп – вариант, графемалардың реализациясы, ал графема – инвариант деген тұжырымдар жасайды (В.М.Солнцев). Т.А. Амирова «фонема ауызша тілдің, ал графема жазба тілдің реализациясы» дей отырып [12, 476.], «графема әліпбидегі әріп санына қарағанда көп» дейді. Л.Р.Зиндер монографиясында графеманың әріптен айырмашылығы жөнінде айқын дәлелдемелер келтіреді. Айталық, «графема бір әріп тәрізді көрінуі (іскеасуы) мүмкін». Бұл олардың тіркесімділігіне (үйлесім) де тән. Мұнда әртүрлі жүйелілік деңгейлер нақты қарама-қарсылықта қойылып салыстырылған [13].

Н.Уәлиұлы жазба тілдің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең шағын тұлғасы – графема-инвариант, ал оның репрезентант-варианттары әріптер болып табылады деп анықтама береді [11]. Ал Қ.Күдерінова графема қазақ тілі жазба жүйесінің ең кіші абстракті бірлігі болып табылады. Графема әріп түрлері арқылы таңбаланады деген тұжырым жасайды [14,66-68 бб.].

Жоғарыда көрсетілгендерді қорытындылай отырып, графема дегеніміз – тілдің жазбаша түрінің минималды, абстрактілі (дерексіз), екіжақты бірлігі. Құрылымдаушылық пен репрезентациялаушылық оның негізгі қызметтері болып табылады. Графема – ең аз, минималды бірлік, бұл тілдің аталған деңгейінің ең түпкі мәнді бірлігі. Оның қызметтік өзіне тән ерекшелігін бұзып алатын болғандықтан, құраушы бөліктерін ары қарай бөлу (бөлшектеу) мүмкін емес. Графема қослатералдық, яғни түр көрінісіне (әріп) және мазмұн көрінісіне (фонема) ие.

Орфография. Орфография – гректің *orthos* – дұрыс және *grapho* – жазамын деген сөздерінен жасалған термин. Сондықтан орыс тіліндегі лингвистикалық терминдер сөздігі мен ғылыми әдебиетінде оның орысша баламасы ретінде *правописание* сөзін жұмсайды. Бұл терминнің қазақша баламасы болып *емле* сөзі қолданылады. Демек, орфография дегеніміз жазу процесіндегі дұрыстық, жазылған дүниенің адресатқа түсінікті етіп жеткізудің қарекеті. Ол түсініктілік біршама қалыптасқан, сол жазбаны оқитын және жазатын адамдардың қолдары мен көздері үйренген жазу тәртібін (емле қағидаларын) басшылыққа алып жазу арқылы жүзеге асады. Мұндай талап тек қазіргі күндері жазу үрдісінде ғана емес, ертеден орын алған және дұрыс жазу тәртіптері белгілі бір ережелер кодексі ретінде жоқ болған кездерде азды-көпті орын алып келген. Мысалы, ертеректегі, айталық, соңғы XVII-XVIII ғасырларда қазақ жазба дүниелерін жазғандар көбінесе қолжазбаны көшірушілер болса, олар өздері оқитын өзге жазбалардың жазу тәртібімен таныс болғандықтан, соларша жазғанды жөн көреді. Сондай-ақ оқырмандарға ұсынылып отырған дүниені (шығарманы, жарлықты, хатты т.б.) түсінікті етіп жазу үшін біршама немесе әбден қалыптасқан дұрыс жазу ережелерін басшылыққа алып таңбалауы да мүмкін.

«Орфография» терминін сөз етушілер бір-бірінен сәл өзгешелеу етіп анықтама береді. Мысалы, «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздік» атты үлкен танымдық-түсіндірме еңбекте орфография дегеніміз: 1) бірлікті жазудың тарихи тұрғыдан қалыптасқан жүйесі, тіл білімінің жазу жүйесінің ережелерін зерттеп ұсынатын тармағы (раздел) деп анықтаса [15], қазіргі лингвистер қауымы көбірек жүгінетін О.С.Ахманованың сөздігінде: 1) орфография (правописание) – жазудың біркелкі амалдарын белгілейтін ережелер жүйесі; 2) сөздің нақты жазылған түрі (жазылуы) мысалы, *қате* (*бар орфография, дұрыс орфография деп айтқанда*[16]танылатын түрі. О.Э.Розенталь мен М.А.Теленкованың «Лингвистикалық терминдердің сөздік-анықтағышында»: орфография (правописание) – 1) сөз бен оның мәні бар бөліктерінің жазылуы; 2) бірге (қосылып) жазылатын, дефиспен келетін сөздердің жазылуы; 3) бас әріппен, кіші әріппен жазылатын сөздер; 4) сөздерді бір жолдан екіншісіне тасымалдау тәртібі туралы ережелер жүйесі [17]. Ал француз ғалымы Ж.Марузо болса, орфография дегеніміз, жазудың дұрыс амалы дегенді емес, қандай болса да әйтеуір жазудың түрі дегенді білдіреді, сондықтан дұрыс, қалыпты немесе қате, жүйесіз орфография туралы айтуға болады – дейді [18]. Бұлар орфография терминінің анықтамасын беруші сөздіктер мен анықтамасын беруші сөздіктер мен анықтағыш авторларының пікірлері. Демек, оның жалпы негізін зерттейтін ғылым саласына жататындығын, яғни тіл білімінің тармағы екендігін көрсете отырып, бір-бірінен сәл өзгеше анықтағандықтары байқалады. Дәлдеңкіреп айтсақ, бұл күндегі тіл мамандары орфография дегенді дұрыс жазудың қалыптасқан ережелеріне қарата қолданылатын болса, енді бір тобы қандай да болсын жазбаның хатқа түсірілуін орфография деп атағанды жөн көреді екен. Орфография туралы сөз қозғаған қазақ тіл мамандарының ішінде оған арнайы тоқталып, өзгеше анықтама бергендер жоқ. Қазақ тіл білімінде орфография мәселелері негізінен XX ғасырдың 10-20 жылдарынан бермен қарайғы сөз бола бастады, орфография дегенге жоғарғы анықтамаларды басшылыққа алып, осы саланың негізгі мәселесі емле ережелері, яғни дұрыс жазу шарттары (амалдары) сөз болып келді. Біздің танымымыз француз ғалымының пікіріне жанасады, яғни орфография деген ұғымды әр тілдің

даму сатысына қарай әр түрлі түсінуге болады. Ал тіл айталық, қазақ тілі өзінің сатыларында әртүрлі жазуды қолданылып келуі мүмкін. Демек, бұл – тіл білімінің орфография тармағы графика (алфавит) түрімен тығыз байланысты деген сөз.

Дұрыс жазудың белгілі бір принциптері болады. Сөз екі не одан көп вариантта жазылатын жерде, яғни орфограмма жағдайында дұрыс жазудың біреуін белгілі бір принципке бағындырып таңдау керек болады. Ал ол принцип (принциптер) белгілі бір тілдегі дыбыстардың қандай әріптермен таңбаланатындығына қарай айқындалады да олардың біреуі не екі-үшеуі сол тілдің орфографиясы үшін негізгі болып саналады. Емле ережелері емленің негізгі принциптеріне сүйеніп жазылады. Орфографиялық принциптер дыбыс-әріп жазбалы тілдерде (мысалы, орыс, қазақ, ағылшын, неміс) дегендер сияқты тілдерде бірнеше түрде ажыратылады. Олар: морфологиялық, фонематикалық, фонетикалық, дәстүрлі, этимологиялық принциптер. Бұлардан басқа кейбір тілдердің жазбасында ажыратушы (дифференцирующий) принцип деген де, орын алады оны символды принцип те атайды, мысалы, орыс тілінде компания, кампания, қазақ тілінде қайтп-қайтып, үлгеру – үлгіру.

Графика мен орфографияның арақатынасы. Графика мен орфография салалары жазу мәселесіне тікелей қатысты болғанымен, екеуінің зерттеу нысанында, қарастыратын «дүниелерінде» өзді-өзіне тән ерекшеліктері бар. Дегенмен олар бірінсіз бірі болмайтын, ажырамас өзара тәуелді категориялар. Графика – жазудың таңбалану жүйесін реттейтін болса, орфография таңбаланған жазудың тұрақты қалыптану нормасын, белгілі бір ереже бойынша қолданылу заңдылығын реттеп отырады деп түсініледі. Бірақ орыс тіл білімінде орфографияның қызметі жөнінде екі түрлі көзқарас бар. Мысалы, бір топ ғалымдар орфографияны **ережелердің жиынтығы** деп қарастырса, енді бір топ ғалымдар қандай да болсын **жазбаның хатқа түсірілуін орфография** деп қарастыруды жөн көреді. Сонымен қатар ғалымдардың көпшілігі орфографияның негізгі міндеттеріне сөзде немесе морфем ішіндегі фонеманы әріп арқылы белгілеу ережесін, бірге және бөлек немесе дефис арқылы жазылатын сөздердің емлесін, бас және кіші әріптердің емлесін, тасымалдау ережелерін, графикалық қысқартылымдардың ережелерін жатқызады [19, 133 б.].

Қазақ тіл білімінде Р.Сыздықова орфографиялық ережелерге а) кейбір дыбыстардың жазылуын; ә) түбір сөздердің және қосымшалардың жазылуын; б) сөздердің бірге, бөлек, дефис арқылы жазылуын; в) шылаулар мен одағайлардың жазылуын; г) бас әріптің қолданылуын; ғ) сөздерді тасымалдауды жатқызады. Жұмысымызда талқыланатын мәселені ғалымның осы негіздеріне сүйене отырып талдаймыз [18].

Демек, орфографияның даму қарқыны графикаға қарағанда динамикалық күйде болады, ал графика орфографияға қарағанда статикалық күйде болады, сондықтан орфографиядағы динамизмді графикадағы кемшілік деуге болмайды және орфографиядағы өзгермелілік әліпби ауыстыруға негіз болып табылмайды.

Қазақ жазу тарихындағы графика мен орфографияның осылайша өзара байланысты және түрткі болуы, бірінің динамикалық, бірінің статикалық күйі жаңа әліпбиге көшуге себеп болмайды. Жаңа әліпбиге көшу графикалық жүйені басқаша құру сыртқы факторларға тәуелді болып келеді. Мысалы, халықты жаппай сауаттандыру, қоғамды ағарту қарқынды түрде жүргізуді қажет еткен жағдайда әліпбидегі әріптердің саны көбейіп кетуі немесе орфографияның тез сауаттандыруға кедергі болуы, дәстүрлі жазуда орфографиялық қиындықтардың көп болуы, қоғамдық сауаттандыруға кедергі болады. Осындай жағдайда қоғамдағы зиялы қауым өкілдері жаңа жүйедегі әліпбиге көшу, жазу жүйесін түбегейлі реформалау жөнінде пікір айтып, қоғамдық ойға қозғау салады. Мұндай елдік мәселе қазақ жазу тарихында бірнеше рет болды. А.Байтұрсынұлының қолға алуымен ескі қазақ жазба тілі халық тілі негізінде реформаланып, ХХ ғасырдың басында *төте жазу* дүниеге келді. Бұлай болатын себебі ескі жазба тіл жаппай сауаттандыруды, ағартуды жедел атқаруға жарамды болмады, жазудың бұл түрін игеруге бірнеше жылдар (кем дегенде үш-төрт жыл) қажет болды. Ал А.Байтұрсынұлының *төте жазуы* қалың жұртшылық қысқа мерзімде (үш-төрт айда) игеріп алатындай тиімділік деңгейі жоғары болды [20].

Қорытынды. Графикадағы динамикалық өзгеріске қарағанда орфографиялық динамика анағұрлым қарқынды болады. Бір жазу графикасы ұзақ жылдар бойы қызмет етсе, сол жылдарда бірнеше орфографиялық өзгертулер болуы әбден мүмкін. Себебі, тілдің өз ішінде сан түрлі даму, ықшамдалу, сығылу, бейімделу, кірігу, тарылу, кеңею сияқты өзгермелі құбылыстар болып жатады. Ал олардың сол өзгерген күйін белгілі бір ережеге негіздеп қалыптандырып отыратын орфография саласында әртүрлі өзгерімдер де кездеседі. Жалпы орфографиядағы динамизм, атап айтқанда,

мынадай детерминдерден туындайды: 1) дефразеологиялану (ала қол + -дық > алақолдық; ала көз (болу) + -дік > алакөздік); 2) универбтену (заң бұз(у) + -шылық > заңбұзушылық); 3) контаминациялану (бұл жыл > биыл; барған соң > барсын); 4) кірме сөздерді қазақыландыру (станция – станса); 5) делексистикациялану (әсірепатриот, әсіресаяқтық, әсіресаяуаттылық); 6) жаңа сөздердің енуі; 7) сөздердің кірігуі т.б [21]. Сонымен грамматологияның графика мен орфография салалары жазу мәселесіне тікелей қатысты. Бірақ екеуінің зерттеу нысаны да, қарастыратын объектілерінде де ерекшеліктер болады. Дегенмен, олар бірінсіз бірі болмайтын, ажырамас өзара тәуелді категориялар. Графика – жазудың таңбалану жүйесін реттейтін болса, орфография таңбаланған жазудың тұрақты қалыптану нормасын, белгілі бір ереже бойынша қолданылу заңдылығын реттеп отырады. Орфография тілдегі сөздердің, олардың грамматикалық формаларының біркелкі жазылу нормасын белгілейді. Демек, орфография дегеніміз – тілдегі жеке әдеби сөздердің, оларға жалғанатын грамматикалық формалар мен тіркесімділігінің, оның қолданылуын тұрақты біркелкі стандартқа сай жазылу нормасын белгілейтін заңдылық (ережелер) жиынтығы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кондратов А.М. Грамматология и и порождующие модели письма. - М., 1986. – Вып. 228. – С.74. – книга
- 2 Волков А.Г. Язык как система знаков. — М.: МГУ, 1966. – 87 с.– книга
- 3 Амирова Т.А.Графология как область лингвистических проблематики. Лингвистика и методика высшей школе. – М., 1970. – Вып. 5. – 34-с.– книга
- 4 Реннагель В.Р. Кодикология и палеография. – М., 1968. – Тезис докладов. – С. 424. – книга
- 5 Ельмслев Л. Язык и речь. – М., 1960. – С. 101-113. – книга
- 6 Макинтош А. К проблеме письменного языка. – М., 1976. – 98-99 с. – книга
- 7 Амирова Т.А. К истории теории графематики. – М., 1977. – С. 196. – книга
- 8 Зиндер Л.Р. Общая теория письма. – М., 1987, – 108 с. – книга
- 9 Николаева Т.М. Письменная речь и специфика её изучения. – М., 1961. – С.132-136. – книга
- 10 Вахек Й. К проблеме письменного языка. Письменный и печатный язык // Пражский лингвистический кружок: Сб. ст./Сост., ред., предисл. Н.А. Кондрашова. — М.: Прогресс, 1967.— С.524-559., 525 с. – книга
- 11 Уәлиев Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: фил. ғыл. канд. ...автореф. – Алматы, 1993.–162 б. – кітап
- 12 Амирова Т.А. Общелингвистические основания графематики: автореф. ... докт.фил.наук., 1981. – 47 с. – книга
- 13 Зиндер Л.В. К итогам дискуссии о русской орфографии // Вопросы языкознания. 1969. №6. – журнал
- 14 Күдерінова Қ. Қазақ жазуының онтогенездік дамуы. – Алматы, 2006. – 246 б. – кітап
- 15 Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990, 350-351-сс. – словарь
- 16 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966, –294 с. – словарь
- 17 Розенталь О.Э., Теленкоав М.А. Словарь-спавочник лингвистических терминов. – М., 1985, – 184 с. – словарь
- 18 Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М., 1960. – 191с. – словарь
- 19 Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана: Елорда, 2000. – 532 б. – кітап
- 20 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – кітап
- 21 Н.Әміржанова. Латын жазуының тарихи тағылымы. Алматы, 2012. –118 бет. – кітап

References:

1. Kondratov A.M. Gramatologia i i porojdaiušie modeli pisma. - M., 1986. – Вып. 228. – С.74. – книга
2. Volkov A.G. Язык как система знаков. — М.: МГУ, 1966. – 87 с.– книга
3. Amirova T.A.Grafologia kak oblöst lingvisticheskikh problematiki. Lingvistika i metodikav vyshei škole. – М., 1970. – Вып. 5. – 34-с.– книга
4. Rennagel V.R. Kodikologia i paleografia. – М., 1968. – Tезis dokladov. – S. 424. – книга
5. Elmslev L. Язык i rech. – М., 1960. – S. 101-113. – книга
6. Makintoş A. K probleme pismennogo iazyka. – М., 1976. – 98-99 с. – книга
7. Amirova T. A . K istorii teorii grafemiki. – М., 1977. – S. 196. – книга
- 8 Zinder L.R. Obşaiia teoria pima. – М., 1987, – 108 с. – книга

8. Nikolaeva T.M. *Pismennaia rech i spesifika eö izuchenia*. – М., 1961. – S.132-136. – kniga
9. Vahek I. *K probleme pismennogo iazyka. Pismennyi i pechatnyi iazyk // Prajski lingvistichecki krujok: Sb. st./Sost., red., predisl. N.A. Kondraşova*. – М.: Progres, 1967. – S.524-559., 525 s. – kniga
10. Uäliev N. *Qazaq grafikasy men orfografiasynyñ fonologialyq negizderi: fil. ğyl. kand. ...avtoref*. – Almaty, 1993. – 162 b. – kitap
11. Amirova T.A. *Obşelingvisticheckie osnovania grafemiki: avtoref. ... dokt.fil.nauk.*, 1981. – 47 c. – kniga
12. Zinder L.V. *K itogam diskussii o ruskoi orfografii // Voprosy iazykoznanija*. 1969. №6. – jurnal
13. Küderinova Q. *Qazaq jazuyynyñ ontogenezdik damuy*. – Almaty, 2006. – 246 b. – kitap
14. *Lingvistichecki ensiklopedichecki slovär*. – М.: Sovetskaia ensiklopedia, 1990, 350-351-ss. – slovär
15. Ahmanova O.S. *Slovär lingvisticheckih terminov*. – М.: Sovetskaia ensiklopedia, 1966, – 294 s. – slovär
16. Rozentäl O.E., Telenkoav M.A. *Slovär-spavochnik lingvisticheckih terminov*. – М., 1985, – 184 s. – slovär
17. Maruzo J. *Slovär lingvisticheckih terminov*. – М., 1960. – 191s. – slovär
18. Syzdyq R. *Qazaq tiliniñ anyqtaġyşy*. – Astana: Elorda, 2000. – 532 b. – kitap
19. N. Ämirjanova. *Latyn jazuyynyñ tarihi taġylymy*. Almaty, 2012. – 118 bet. – kitap

MPHTI: 16.01.07

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.12>

Жиренов С. ¹

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ОРНИТОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТІЛДІК-ТАНЫМДЫҚ ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ ертегілеріндегі орнитологизмдердің қатысуы мен олардың мәтін мазмұнындағы тілдік ерекшелігі лингвокогнитивтік тұрғыдан талданады. Орнитологизмдердің қазақ мәдениетіндегі орны ертегі мәтіні арқылы зерделеніп, құстар әлемінің этнос дүниетанымындағы орны көрсетіледі. Этнос мәдениетінің құрамдас бөлігі ертегі болса, сол ертегі мәтіндері ұлттық менталитеттің ерекшеліктері мен танымдық қатпарын бойына сіңірген тілдік бірлік екендігі көрсетіледі. Ертегі мәтіндері этнос болмысының дүниетанымын, этикалық дәстүрін, тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын, бүкіл ұлттық психологиясын көрсететін көне жанрдың тілтанымдық сипаты баяндалады. Орнитологизмдер қатысқан ертегілерге тілдік сипаттама беріліп, танымдық мәні лингвистикалық аспектіде арнайы қарастырылады. Қазақ халқы үшін құстың орны, табиғатпен өзара қатынасы, көне замандардан бері өзара тығыз байланыста болғандығы көрсетіледі. Қазақ ертегілерінің тілдік материалдары негізінде құрастырылған көптеген мәтіндік материалдар арқылы жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: орнитологизмдер, лингвистика, когнитология, этнос, этнотаным, мәтін, ертегі, т.б.

Zhirenov S. ¹

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

LANGUAGE AND COGNITIVE NATURE OF ORNITHOLOGISM IN KAZAKH TALES

Abstract

The article analyzes the linguistic features of ornithologisms in Kazakh tales from a linguistic and cognitive point of view. The role of ornithologisms in the Kazakh culture is studied through the text of fairy tales, and also reflects the characteristics of the bird world in the worldview of the ethnic group. An integral part of ethnic culture are fairy tales. The texts of these tales represent a linguistic unity that reflects the